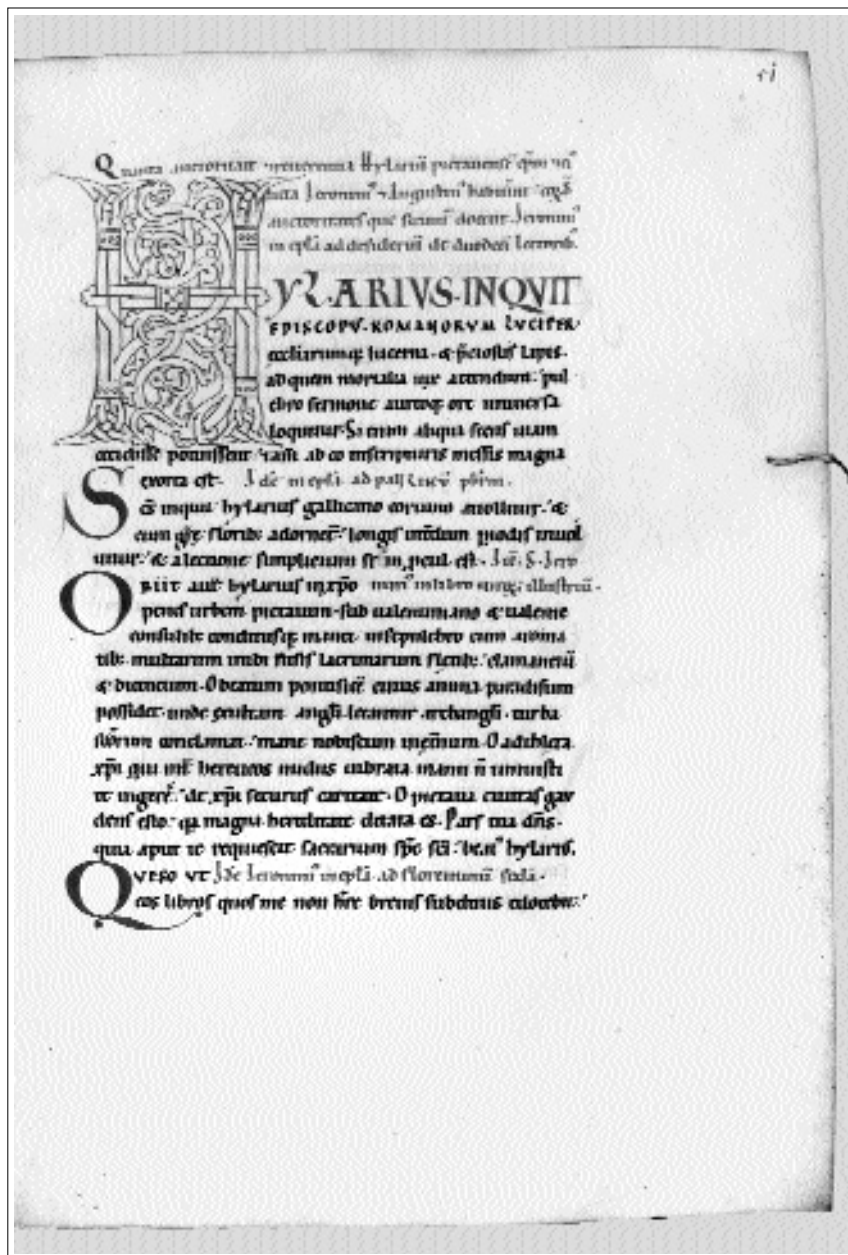

GRADIVO

I. Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 755, zbornik besedil Hilarija iz Poitiersa, iz Žič, fol. 6r; druga tretjina 12. stol.

GRADIVO
Miscellanea

Nataša Golob, Ljubljana

**POJASNILO K RAZVIDOM
SREDNJEVEŠKIH ROKOPISOV IN
FRAGMENTOV V SLOVENIJI IN
IZ SLOVENSКИH ZBIRK**

Z objavo temeljnega dela *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji* sta dr. Milko Kos in dr. France Stelè predstavila in ovrednotila vse njima znane rokopise od zgodnjega 9. do zgodnjega 16. stoletja, hranjene v javnih zbirkah na ozemlju tedanje Slovenije. Le sporadično so se 159 zbranim enotam z objavami posameznih člankov pridružile informacije o nekaj rokopisih, ki so bili v srednjem veku v slovenskih krajih in so bili prepoznani kot naši spomeniki srednjelatinske književnosti. Razvid rokopisov v zbirkah zunaj Slovenije je bil že nekajkrat označen kot desiderat, vendar je pot do njih vse prej kot lahka in vprašanj je veliko.

Identifikacija se lahko opira le na ekslibrise in kolofone kot nesporna dokazila o njihovem obstoju v naših krajih, čeprav so dragocena tudi druga dokazila, npr. dokumentacija o preselitvi kodeksa na drugo mesto. Seveda pa se polna vrednota rokopisa izraža v njegovem življenju sredi tistih kodeksov, s katerimi je v preteklosti oblikoval duhovno-intelektualno celoto. Končni cilj iskanja iz Slovenije odnesenih (da ne uporabim modne besede »odtujenih«) rokopisov bi bila rekonstrukcija pomembnejših bibliotek, samostanskih in drugih, vendar je obnovev vsebinske in materialne podobe samostanske ali grajske knjižnice popolna iluzija. Ne le, da je uničen dobršen del fondov, kakršni so obstajali proti koncu srednjega veka oz. sredi 15. stoletja, zaenkrat ne poznam nobenega knjižničnega kataloga, ki bi nas zanesljivo usmerjal. Za primer – če bi bilo mogoče sestaviti zbirko vsaj 200 rokopisov iz nekdanje biblioteke v kartuziji Žiče, ki je imela po Santoninovih besedah približno 2000 volumnov, bi to predstavljalo deset odstotkov nekdanjega knjižnega bogastva, ki je tudi v Santoninu izvil vzdih občudovanja. Pa to

ne bi bil reprezentativen presek te preimnitne knjižnice ne v vsebinskem ne v materialnem pogledu. Prav gotovo pa bi pomenil tudi seznam 200 kodeksov precej več, kot nam nudi sedanji razvid.

Posebno poglavje so rokopisni fragmenti. To je gradivo, ki ga je – če enote preprosto poštejemo – pravzaprav veliko, a fragmenti se v svoji materialni skromnosti in praviloma neprivlačni zunanosti niso nikoli uveljavili kot upoštevanja vredni posredniki številnih podatkov. Z izjemo glasbenih fragmentov, ki so v dobršni meri popisani in identificirani, je znanih še veliko besedilnih fragmentov, ki niso bili nikoli vključeni v strokovne razprave. Zunanja podoba fragmentov je kot Pepelkina obleka; ponavadi jih najdemo kot prevleke čez platnice, kot notranje varovalne liste, kot spojne folije, talone in makature v vezavah poznejšega časa. En folij ni veliko, je pa dokazilo o obstoju celotnega kodeksa, ki mu poleg datacije in paleografskega območja lahko včasih določimo prvotne dimenzije, če je sreča mila, pa tudi vsebino. Tako prepoznavni fragment je vsekakor pomemben prispevek k celovitejši podobi intelektualne oz. kulturne zgodovine Slovencev v srednjem veku.

Iskanje in raziskovanje rokopisov in fragmentov iz slovenskih lokalitet v Avstriji mi je omogočila pobuda kolega dr. Franza Lacknerja, raziskovalca pri Komisiji za srednjeveško knjigo in pismenost Avstrijske akademije znanosti na Dunaju. Ob naklonjenosti predstojnika dr. Otta Krestena je bilo mogoče pričeti projekt Slovenski in avstrijski srednjeveški rokopisi v slovenskih in avstrijskih knjižnicah in arhivih, pri katerem me je v Sloveniji formalno podprla Slovenska akademija znanosti in umetnosti. To mi je omogočilo, da sem prebila nekaj raziskovalnih tednov na Dunaju, ne le v rokopisnih zbirkah, ampak tudi v knjižnici Komisije za srednjeveško knjigo in pismenost, kjer je mogoče vzeti v roke npr. referenčna dela za identifikacijo besedil, incipitarije in izdaje, potrebne za kolacioniranje. Kolegi iz Zbirke rokopisov in inkunabul Avstrijske nacionalne biblioteke so mi, seveda ob nesebičnem prijateljstvu prejšnjega predstojnika, dvornega svetnika dr. Otta Mazala, in sedanjega predstojnika, dr. Ernesta Gamillschega, omogočili pregledovanje vseh zaželenih rokopisov, tudi cimelij.

Dr. France Stelè in dr. Milko Kos sta objavila prve izsledke o srednjeveških rokopisih v Sloveniji v Zborniku za umetnostno zgodovino.

vino, ne oziraje se, ali so bili iluminirani ali ne. Njunjo odločitev, da sta javnosti predstavila osnovno dokumentacijo o teh spomenikih prav v Zborniku za umetnostno zgodovino in ne kje drugje – navsezadnje je tedaj bilo že nekaj uveljavljenih revij, Zbornik pa si je šele utiral pot –, želim nadaljevati z objavljanjem popisov srednjeveških rokopisov iz slovenskih lokalitet v tujini, doslej neznanih srednjeveških rokopisov v Sloveniji in srednjeveških fragmentov v Sloveniji.

Gradivo nameravam objavljati predvsem s čim popolnejšo kodikološko dokumentacijo; ekskurzi o vsebini, avtorju, vezavi, zgodovini biblioteke in/oz. kodeksa, o slikarskem okrasu in ikonografiji upodobitev so in bodo tudi vnaprej odvisni od različnih okoliščin.

Pojasnilo glede izbora, pripravljenega v nadaljevanju: fragmentom iz župnijskega arhiva pri sv. Juriju v Piranu sem dala prednost pred drugimi skupinami fragmentov zato, ker povečini naletim na fragmente iz gotike (celo romanski foliji so izjeme) tu pa me je presenetilo nekaj fragmentov iz rokopisov, ki so nastali pred letom 1000. Trojni psalter iz Žič, sedaj na Dunaju, ÖNB Cod. 1100, pa je v vseh pogledih izjemno kakovostno poznoromansko delo; ker sledita kodikološkemu popisu dva ekskurza o slogu iluminacij oz. utemeljitvi skriptorija ter o ikonografiji iniciale na fol. 170v, bodo popisi nekaj drugih žičkih rokopisov objavljeni predvidoma v prihodnji številki Zbornika za umetnostno zgodovino.

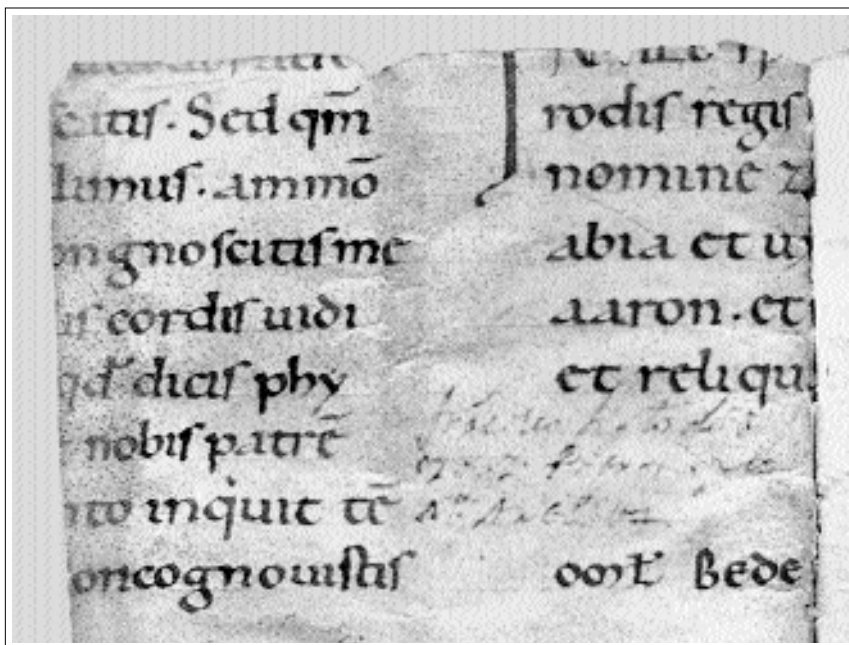
**SREDNJEVEŠKI FRAGMENTI
V JAVNIH ZBIRKAH V SLOVENIJI
1: PIRAN, ŽUPNIJSKI ARHIV**

Dr. Bojan Ravbar, župnik pri sv. Juriju v Piranu, mi je ob obisku tamkajšnjega arhiva pokazal nekaj srednjeveških rokopisnih fragmentov. Pri vseh je nosilec pergament; ker so se ohranili kot mehki, šivani ovitki na snopičih spisovnega gradiva, so bili pogosto v rabi in so poškodovani. – Ničesar ni znanega o njihovi zgodovini, na dlani pa je, da gre za italijanske pisne šole in stik z uveljavljenimi rokopisnimi središči; fragmenti so pisani v *litterae textuales*, ki pričajo o šolanih rokah. Nisem pa našla dokazila, iz katere starejše knjižnice oz. zbirke izvirajo pričujoči fragmenti, ki so jih v 18. stoletju uporabili za ovitke spisovnega gradiva; z roko 18. stoletja so namreč označene vsebine spisov.

Popisovanje je potekalo – spričo pičlega časa – v neugodnih okoliščinah in ponovnega dostopa do fragmentov nisem imela; tukaj objavljene fotografije so bile narejene kot orientacija pri popisu, pri čemer sem predvidevala, da bom imela možnost ponovnega fotografskega dokumentiranja.

Gradivo sicer ni ogroženo in je hranjeno v ugodnih klimatskih razmerah, vendar so foliji iz predromanike v slovenskem gradivu redkost in bi bilo modro, da bi vsaj zanje zagotovili varovanje v posebnih, za vsak fragment ločenih ležiščih.

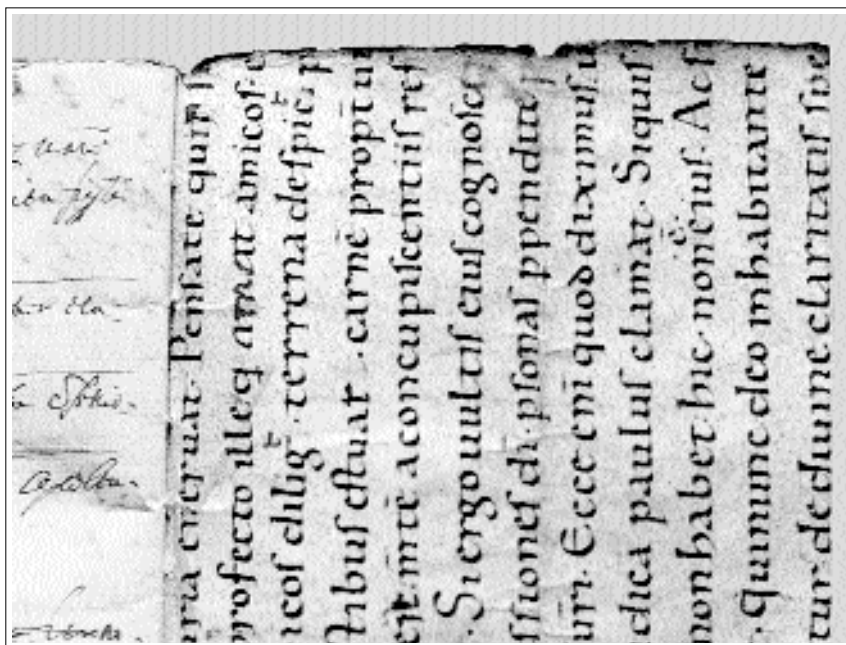
Ovrednotenje predromanskih fragmentov je popisano v članku, predvidenim za objavo v katalogu »Prebivalci na slovenskem ozemlju v zgodnjem srednjem veku« (Narodni muzej v Ljubljani, 2000). Identifikacijo besedil je priskrbel dr. Franz Lackner, Dunaj, ÖAdW.

1. Piran, župnijski arhiv, ovitek spisovnega gradiva za: »29. setbre 1636 – fino li 3. ott. 1636«; *fragment homiliarja iz 11. stol.*

1. Piran, župnijski arhiv (sl. 1)

- homiliar (sv. Avguštin; In Johannis evangelium; Evangelij po sv. Mateju), 11. stol., italijanska šola
- fragment, uporabljen za platnice snopiča spisovnega gradiva, dim. snopiča: 147 x približno 100 mm
- pergament, obojestransko popisan na slepem liniranju
- dim. celotnega fragmenta: 147 x 205 mm
- ohranjeno: obojestransko po 9 vrst in spodnja margina; višina ohranjenega stolpca 73 mm; pisano v dveh stolpcih, dolžina vrste približno 108 mm; medstolpčni prostor: 25 mm; vrstična enota: 8,5–9,0 mm
- vrezano in slepo zrcalo
- rjava tinta, na zunanji in notranji strani fragmenta je vsakič viden del kaligrafske iniciale v cinobru, na notranji strani ovitka je v cinobru napis: om(e)l(iae) Bed (a)e p(res)b(ite)ri de ea(dem) lect(io)
- ovitek arhivskih spisov »29. setbre 1636 – fino li 13. ott. 1636,« dodatno označen s števil. 3.

2. Piran, župnijski arhiv, ovitek spisovnega gradiva za: »Morti, 8. febr. 1688 – 30. ag. 1688«: *fragment homilij sv. Gregorja iz 10. ali 11. stol.*

2. Piran, župnijski arhiv (sl. 2)

- teološka besedila (Sv. Gregor: Homiliarum XL in Evang., Homilia 24), 10. ali 11. stol., italijanska šola
- fragment, uporabljen za platnice snopiča spisovnega gradiva, dim. snopiča: 158 x 105 mm
- pergament, obojstransko popisan
- dim. fragmenta: 158 x 210 mm
- 23 vrstic na obeh straneh folija, enako del zgornje margine, vrstična enota besedilnega dela: približno 8,4–8,5 mm
- pisano v dveh stolpcih, noben stolpec ni ohranjen v vsej širini, širina medstolpčnega prostora je približno 25 mm
- pisano z rjavo tinto, vrezano zrcalo
- ovitek arhivskih spisov »Morti, 8 febr. 1688 – 30. ag. 1688«, dodatno označen s števil. 21.
- fragment je najbrž delo istega pisarja kot enota št. 3

3. Piran, župnijski arhiv

- teološka besedila (Sv. Gregor: Homiliarum XL in Evang., Homilia 23; Sv. Avguštín: Sermo 235) 10. ali 11. stol., italijanska šola
- fragment, uporabljen za platnice snopiča spisovnega gradiva v dim. 146 x 98–102 mm, zunanja stran je zelo poškodovana
- pergament, obojestransko popisan
- dim. fragmenta: 146 x 201 mm
- 17 vrstic, vrstična enota besedilnega dela: približno 8,4–8,5 mm
- pisano v dveh stolpcih, noben stolpec se ni ohranil v vsej širini ali višini; širina medstolpčnega prostora: 20–25 mm
- pisano z rjavo tinto, na notranji strani hrbtnega dela ovoja je v cinobru napisano: Lec(tio) s(an)c(t)i eu(an)g(elii) se(cun)d(u)m luca(m); vrezano zrcalo
- ovitek arhivskih spisov »1. Gennaio 1612 fino li Genn. 1616«, dodatno označen s števil. 29
- fragment je najbrž delo istega pisarja kot enota št. 2

4. Piran, župnijski arhiv

- komentar k 1. poglavju sv. Mateja, 11. stol.
- fragment, uporabljen za platnice snopiča spisovnega gradiva, dim. snopiča 148 x približno 101 mm
- pergament, obojestransko popisan
- dim. fragmenta: 148 x 202 mm
- ohranjeno: po 17 vrstic na vsaki strani in spodnji marginalni rob, visok 58 mm, vrstična enota: 8,5 mm, slepo liniranje
- ohranjen le en stolpec, dolžina vrstice približno 105 mm
- pisano z rjavo tinto
- ovitek arhivskih spisov »Morti 16/6 1647 – 15/II. 1648«, dodatno označen s števil. 20

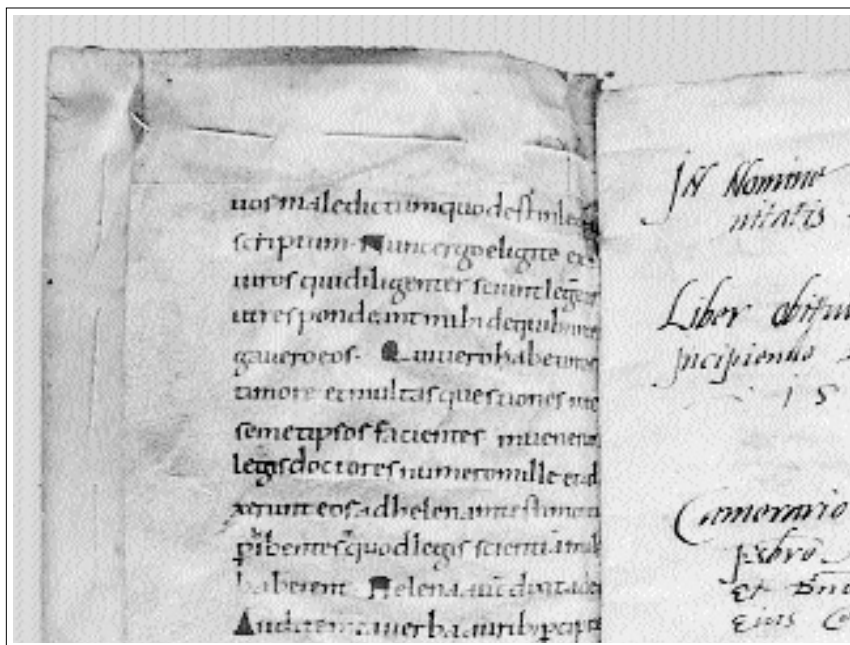
5. Piran, župnijski arhiv

- teološko besedilo (Beda, Homiliarium evangelii liber 2, Hom. 16), 11. stol.
- fragment, uporabljen za platnice snopiča spisovnega gradiva, dim. snopiča: 154 x približno 105 mm
- pergament, obojestransko popisan
- dim. fragmenta: 154 x 210 mm
- ohranjeno po 26 vrstic na vsaki strani folija, vrstična enota: približno 9 mm, ohranjen le en stolpec, dolžina vrste približno 110 mm
- pisano z rjavo tinto, slepo liniranje
- ovitek arhivskih spisov »Morti, 21. sett. 1651 fino li 12. sett. 1652«, dodatno označen s števil. 26

GRADIVO

3. Piran, župnijski arhiv, zunanja stran ovitka spisovnega gradiva za: »Funerali 1553–1556«: *fragment legendarija, rimska šola*, ok. 1070–1080

4. Piran, župnijski arhiv, notranja stran ovitka spisovnega gradiva za: »Funerali 1553–1556«; *fragment legendarija, rimska šola*, ok. 1070–1080

6. Piran, župnijski arhiv (sl. 3, 4)

- legendar (konec besedila o sv. Aleksandru, Evenciju in Teodulu, začetek legende o najdenju sv. Križa), 1070 do 1080, rimska šola
- fragment, uporabljen za platnice snopiča spisovnega gradiva; dim. snopiča: 333 x približno 113 mm
- pergament, obojestransko popisan
- dim. fragmenta: 333 x 230 mm oz. skupaj z zavihki 449 x 270 mm
- ohranjeno na vsaki strani po 43 vrst z zgornjim in spodnjim marginalnim robom (višine približno 25 in približno 40 mm), višina stolpca približno 330 mm, širina stolpca približno 125 mm, širina medstolpčnega prostora približno 25 mm
- pisano v dveh stolpcih, vrstična enota: 8,2 mm
- pisano z rjavo tinto, v medstolpčnem prostoru zunanje strani ovitka je slikarska iniciala P(errexit), visoka približno 285 mm v rdeči, zeleni, modri in rumeni barvi¹
- ovitek arhivskih spisov »Funerali 1553–1556«

¹ Fragment legendarija se nanaša na praznike 3. maja, ko so obhajali spomin na tri rimske mučence, Aleksandra, Evencija in Teodula, ki jih je dal cesar Hadrijan (117–138) obglaviti, ter spomin na najdenje sv. Kriza. Ta legendarij sicer ni sodil med t. i. »atlantske rokopise«, ki jih najdemo kar precej med italijanskimi rokopisi od 9. stol. dalje in so posebej značilni za 11. in 12. stoletje, je pa s svojimi dimenzijami kar impresiven. Z umetnostnozgodovinskega vidika je pozornosti vredna sicer poškodovana, a še vedno dovolj dobro ohranjena slikarska iniciala P(errexit). Po vsem sodeč, je legendar nastal v Rimu, verjetno okoli leta 1070 ali 1080. Iniciala je značilen primer italijanskega preoblikovanja turonskih inicial, ker so bili prav ti karolinški rokopisi zgled za italijanska dela od zgodnjega 11. stol. dalje. To pomeni, da so ohranili sijajno, pregledno podobo strani z velikimi, pogosto čez vso višino strani segajočimi inicialami, s kakršnimi so se pričnili karolinški kodeksi ali poglavja v njih. Italijanske iniciale imajo značilen dvolinjski obod, ki se izteče v posnetku (karolinških) palmet ali vzlastih prepletov, notranjost pa je zapolnjena s segmenti v pleteninasti ornamentiki in s preprostim listnim vzorcem, pozneje tudi polkrožnimi palmetami, ki že silijo v vzorec zgodnje gotike (pod francoskim vplivom). Fragment piranskega legendarja kaže podobnost z rokopisi, ki so se ohranili kot popolna dela v Čedadu (Museo archeologico nazionale, ms. I. in ms II.), takšen je tudi oglejski rokopis v San Daniele del Friuli (Biblioteca Guarneriana, Ms 1), pa v Dubrovniku (Dominikanski samostan, brez signature), v Ženevi (Bibliothèque publique et universitaire, Ms 1), v Vatikanu (Biblioteca apostolica Vaticana, Mss. palat. lat. 3–5) itd.

Prim. P. Toesca: *Miniature romane dei secoli XI e XII*, *Rivista del Reale Istituto d'archeologia e storia dell'arte*, I/1929, str. 69–96; K. Berg: *Studies in Tuscan Twelfth Century Illumination*, I–II, Oslo–Bergen–Tromsø 1968; E. B. Garrison: *Studies in the History of Medieval Italian Painting*, 1–5, Florence 1953; Z. Munk et al.: *Minijatura u Jugoslaviji*, Zagreb 1964 /r. k./, il št. 4; G. Bergamini – G. C. Menis: *Minijatura in Friuli, Passariano 1985 /r. k./*, kat. št. 5 in 6; L. M. Ayres: *The Italian Giant Bibles: aspects of their Tournian ancestry and early history*, v: R. Gameson (ed.) *Early Medieval Bible. Its production, decoration and use*, Cambridge 1994, str. 125–154. C. Scaloni: *Appunti per una storia della Bibbia Atlantica di Cividale, Forum Iulii, Annuario del Museo Nazionale di Cividale del Friuli*, VII/1983, str. 53–71. N. Golob: *Predromanski rokopisi in fragmenti, povezani s slovenskimi kraji*, v: T. Knific (ed.): *Prebivalci na slovenskem ozemlju v zgodnjem srednjem veku*, Narodni muzej /r. k./, Ljubljana, 2000 (v tisku).

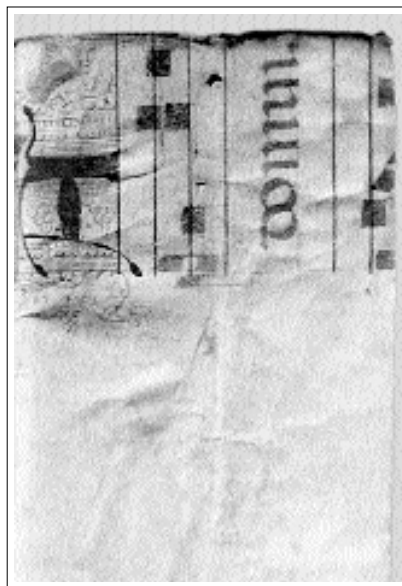
7. Piran, župnijski arhiv

- antifonal, 13. stol., italijanska pisna šola
- fragment, nekdanj v rabi kot platnice pri snopiču spisovnega gradiva
- pergament, obojestransko popisan
- dim. fragmenta: do 155 x do 108 mm
- ohranjen je sredinski del stolpca oz. na vsaki strani po 3 vrste besedila s pripadajočim notnim zapisom, vrstična enota: približno 4,5–4,9 mm
- pisano in linirano z rjavo tinto
- uporabljeno kot ovitek arhivskih spisov, ki so ločeni od pergamentnega ovitka (Fragment je sredinsko preganjen, kot da bi bil že uporabljen za snopič ozkega formata (155 x 55 mm), sicer pa se mere fragmenta ujemajo s poprečjem drugih arhivskih snopičev.)
- ni znano, h kateremu arhivskemu snopiču bi sodil

8. Piran, župnijski arhiv (sl. 5)

- teološko besedilo, 13.–14. stol., italijanska pisna šola
- fragment, uporabljen za platnice snopiča spisovnega gradiva, dim. snopiča: 153 x približno 113 mm
- pergament, obojestransko popisan
- dim. fragmenta: 153 x 226 mm
- ohranjeno po 18 vrstic na vsaki strani folija, vrstična enota: približno 6,8 mm, ohranjen en stolpec v celoti in del drugega, dolžina vrste oz. širina stolpca je približno 75 mm, širina medstolpčnega prostora je približno 17 do 25 mm, višina zgornje proste margine je približno 33 mm, širina stranske proste margine pa približno 45 mm
- pisano z rjavo tinto, v medstolpčnem prostoru na notranji strani ovitka se je ohranil italijanski fleuronirani okras iz geometričnih teles in zmaja v rdeči in zeleni tinti
- fragment je vzdolž šivanega hrpta zelo poškodovan in manjka precejšnji del pergamenta
- ovitek arhivskih spisov »Morti, 25. ott. 1652 fino li 7. ott. 1658«, dodatno označen s številko 33
- fragment je najbrž delo istega pisarja kot enota št. 9

GRADIVO

6. Piran, župnijski arhiv, notranja stran ovitka spisovnega gradiva za »Morti 1661«: fragment kornega antifonala iz 15. stol.

5. Piran, župnijski arhiv, notranja stran ovitka spisovnega gradiva za »Morti, 25. ott. 1652 fino li 7. ott. 1658«: fragment teološkega besedila iz 13.–14. stol. s sočasnim fleuroniranim okrasom v rdeči in zeleni tinti

9. Piran, župnijski arhiv

- teološko besedilo, 13.–14. stol. italijanska pisna šola
- fragment, uporabljen za platnice snopiča spisovnega gradiva, dim. snopiča: 152 x približno 105 mm
- pergament, obojestransko popisan
- dim. fragmenta: 152 x 210 mm
- ohranjeno po 8 vrstic na vsaki strani folija, vrstična enota: približno 6,8 mm, ohranjen en stolpec v celoti in del drugega, dolžina vrste oz. širina stolpca je približno 75 mm, širina medstolpčnega prostora je približno 17 do 25 mm, višina spodnje proste margine je približno 95 mm, širina stranske proste margine pa približno 30 mm
- pisano z rjavo tinto, v medstolpčnem prostoru na zunanji strani ovitka se je ohranil italijanski fleuronirani okras v rdeči in zeleni tinti, ki pada v spodnjo margino iz rdeče zelene 3- do 4-vrstične inicialne E
- ovitek arhivskih spisov »Morti, 1659–1660«, dodatno označen s števil. 35
- fragment je najbrž delo istega pisarja kot enota št. 8

10. Piran, župnijski arhiv (sl. 6)

- korni antifonal, 15. stol., italijanska šola
- fragment, uporabljen za platnice snopiča spisovnega gradiva, dim. snopiča: približno 158 x 106 mm
- dim. fragmenta: približno 158 x 212 mm
- tenek pergament, obojestransko popisan
- ohranjen del stolpca v širini približno 63 in prosta stranska margina, vrstična enota je enaka razmiku med notnimi črtami: 8 mm
- pisano z rjavo, močno obledelo tinto, notno črtovje in vodilne črte za besedilo so potegnjene z rdečo tinto, rubrike so pisane v rdeči tinti, paragrafi in okrasni elementi so dopolnjeni z rdečo in s plavo tinto
- na notranji strani ovitka je na začetku notnega zapisa rdeča iniciala A s črnim fleuroniranim okrasom

**FRAGMENTS OF MEDIEVAL MANUSCRIPTS
IN SLOVENE PUBLIC COLLECTIONS:
PARISH ARCHIVES IN PIRAN**

In the parish archives at St George's in Piran, ten fragments of manuscript volumes are kept, dating from the late Carolingian period to the late Gothic. All of the preserved fragments, which subsequently were used as wrapping for archive documents, must have come from Italian scriptoria. Of particular art historical interest is a lectionary which must have been written around 1070–1080 in a scriptorium in Rome. Painted initials similar to that in the lectionary can be found in numerous manuscripts in north-eastern Italy, which indicates the considerable influence of Roman illumination during the Romanesque period.

Captions:

1. Piran, Parish Archives, wrapping of records: "29. setbre 1636 – fino li 3. ott. 1636"; *fragment of 11th century Homilies*
2. Piran, Parish Archives, wrapping of records: "Morti, 8. febr. 1688 – 30. ag. 1688"; *fragments of Homilies of St Gregory from 10th or 11th century*
3. Piran, Parish Archives, exterior of the wrapping for records: "Funerali 1553–1556"; *fragment of a Legendary, Roman school, around 1070–1080*
4. Piran, Parish Archives, interior of the wrapping for records: "Funerali 1553–1556"; *fragment of a Legendary, Roman school, around 1070–1080*
5. Piran, Parish Archives, interior of the wrapping for records: "Morti, 25. ott. 1652 fino li 7. ott. 1658"; *fragment of a theological text from the 13th or 14th century, with fleuroné designs in red and green ink from the same period*
6. Piran, Parish Archives, interior of the wrapping for records: "Morti 1661"; *fragment of a 15th century Choir Antiphonary*

**SREDNJEVEŠKI ROKOPISI IN FRAGMENTI
IZ SLOVENSКИH PROVENIENC V TUJINI (1)
TROJNI PSALTER IZ ŽIČ**

Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1100

Psalterium triplex

Pergament, 242 fol., 262 x 185 mm

Severovzhodna Francija (skriptorij opatije Marchiennes), ok. 1160–1170

Kodikološki popis:

Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1100 (Rec. 3108): *Psalmi latini cum glossa additamentis ordinariis et glossa*

Knjižni blok:

sestavljen praviloma iz kvaternijev ($1^6 + 2-11^8 + 12^6 + 13^{8+1} + 14-30^8 + 31^{4+1}$).

Predlist: papir z vodnim znakom dvojnega orla.

Pisni nosilec:

pergament, 252 x 183 mm, verjetno ovčji, vseskozi odličen, tenek in svetel, gibek in obojestransko enakomerno glajen; redki sledovi šivanja, ki razkrivajo drobne in goste vbode (na 35 mm je 24 vbodov, prim. fol. 51 in 146). Ohranjeno je starejše restavriranje: drobna mesta so polepljena z delci pergamenta enake kakovosti, fol. 52, 53, 61, 134 (pergamentna zaplata dim. 63 x 55 mm v kvadratnem izrezu), 179, 201 (polkrog ob vogalu).

Pisno polje:

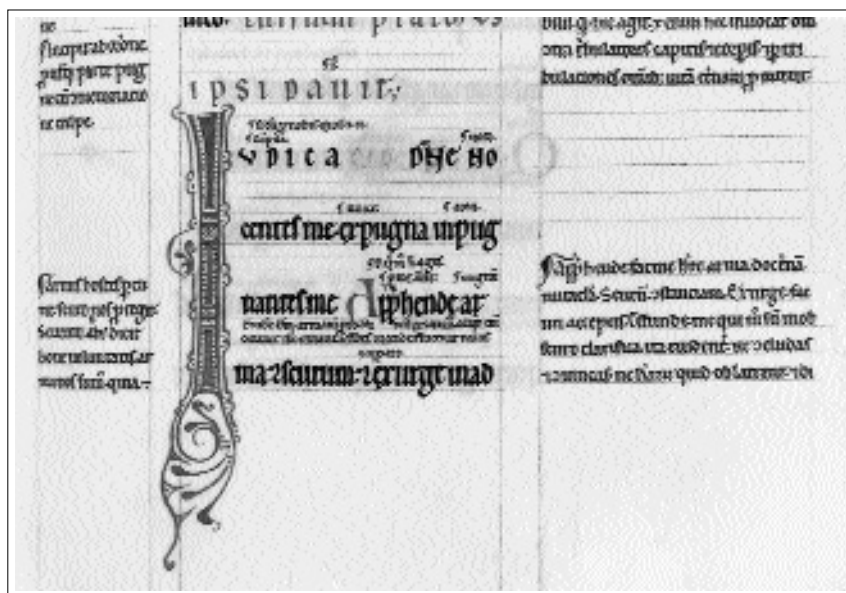
v = 0–cca. 25–cca. 206–252 mm; š = 0–15–47–54–109–116–171–183; povsod so potegnjene naslonilne črte, ponajveč le za sredinski stolpec, pikanje se ni ohranilo; vodilne črte so redkokdaj vidne; v srednjem stolpcu je pribl. 13 vrst, v stranskih pribl. 37 vrst.

Pisava:

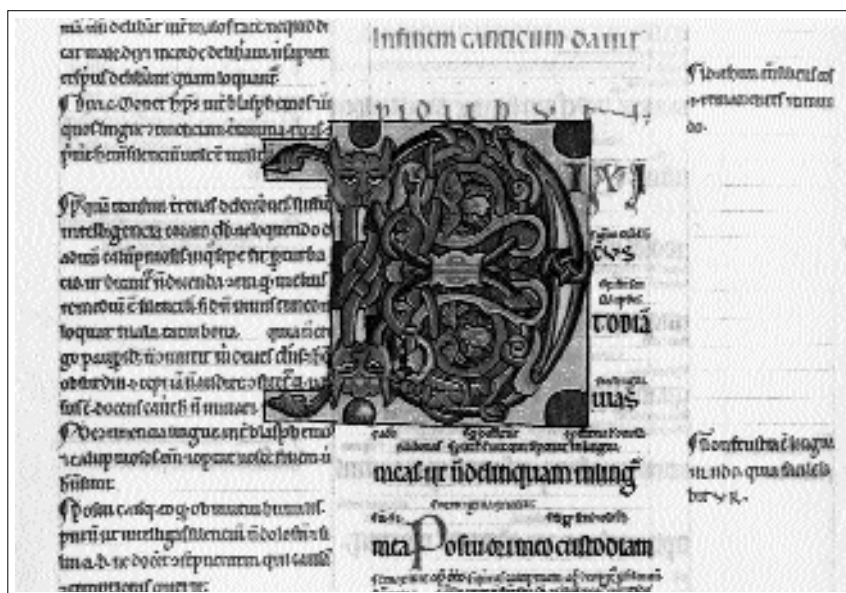
romanska minuskula severovzhodne Francije; pisano v treh velikostnih redih (a: psalmi v srednjem stolpcu, b: glossa ordinaria in magna glossatura v stranskih stolpcih, c: interlinearne glose nad besedilom psalmov v srednjem stolpcu).

Pisni medij:

besedilo psalmov in obeh glosatur je sprva pisano vseskozi z malone črno tinto, od fol. 36r so interlinearne glose pisane s svetlo rjavo, od 39r pa je samo besedilo psaltra pisano s črno, obstranski glosi in medvrstne glose pa v različnih odtenkih rjave. Lombarde so praviloma rdeče, zelene in modre, nekaj je rumenih. Slikarske inicijale so slikane s tempero v vsaj treh slojih in z dodatki v zlati tinti in zlatih lističih na bolumu.

1. Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1100, t. i. Žički psalter, fol. 49r: *silhueta iniciala I (udica)*

2. Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1100, t. i. Žički psalter, fol. 58v: *slikarska vitična iniciala D (ixi custodiam)*

Slikarski okras:

Enobarvne lombarde so visoke približno 15 mm, dvobarvne pa povprečno 25 do 80 mm, okras je praviloma preprost (grebenasta linija odebelitev na stebelu), izjemoma so tudi arabeske, troblje, zanke. Dvobarvnih lombard je 165, so fino risarsko delo. Oblikovno so iz abecede kapitalk in uncial, kraki so včasih fantazijsko usločeni. Razdeljena telesa črk imajo stržen ornamentiran v kontrastni barvi (sl. 1). Slikarskih inicial je devet (fol. 1r, 36v, 58v, 79r, 96v, 121v, 145v, 148v, 170v), slog Rokavskega preliva (sl. 2, I. ekskurz).

Vse slikarske iniciiale so umeščene na barvno polje, ki ima geometriziran obris. Barve so močne, pogosta je raba zlate barve.

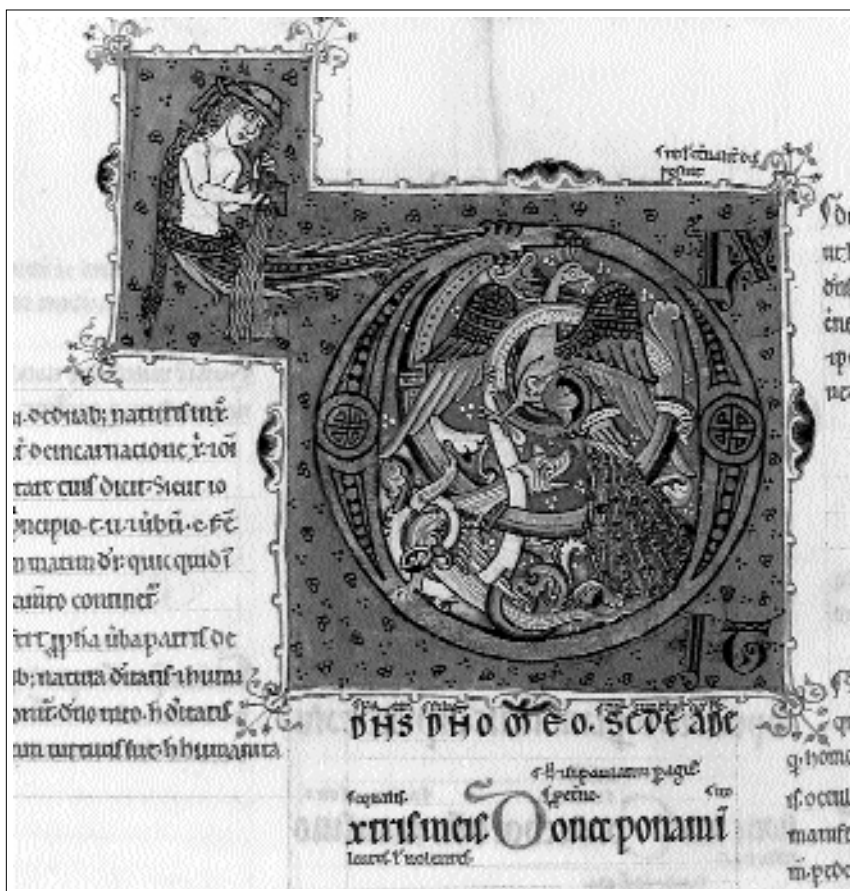
- Fol. 1r: B(eatus vir) – oba loka tvorita gibki telesi dolgovratnih zmajev, med viticami v notranjem črkovnem polju sta dve osebi – ena s skledo in druga z mečem; črka je v okviru, iz vogalov poganjajo podobe ljudi in živali, ki igrajo na inštrumente (sl. 3);
- fol. 36v: D(ominus illum): vitična iniciala, zmaj kot kauda;
- fol. 58v: D(ixi custodiam): vitična iniciala, sestavljena iz zmajevih teles (sl. 2);
- fol. 79r: D(ixit insipiens): vitična iniciala, sestavljena iz zmajevih teles;
- fol. 96v: S(alvum me): zlata črka pred modrim ozadjem sredi večbarvnega vitičnega prepleta;
- fol. 121v: E(xultate Deo): zlata črka pred modrim ozadjem in gostimi rdečimi viticami;
- fol. 145v: C(antate Domino): zelena iniciala pred zlatim ozadjem in večbarvnimi viticami;
- fol. 148v: D(omine exaudi): zelena iniciala pred modrim ozadjem, sredi katerega je kralj David, ki desnico dviguje v prisego, v levici drži knjigo;
- fol. 170v: D(ixit Dominus): vitična iniciala s pavom in baziliskom v inicialnem telesu, za hasto je morska deklica (sl. 4, II. ekskurz)

Vezava:

262 x 185 mm, črno usnje prek lesenih platnic, 4 dvojne vezice. Kodeks se je prvotno zapiral z dvema zaklepoma, ostal je posnet rob desk, zaradi porezanosti desk sklepamo, da sta bila predvidena še zaklepa na sredini zgornjega in spodnjega roba. Okras na platnicah: tri slepe linije za zunanji okvir, okvir iz drobnih šesterolistnih cvetov, okvir iz treh slepih linij, z antikizirajočim listnim motivom vtisnjena brv do notranjega okvira iz ene slepe linije; v sredini so štiri vogalna polnila in rombasta rozeta. Obe platnici sta enako okrašeni.

Hrbet: usnje je napokano; z vezicami je razdeljen v 5 polj: 1. polje – na belo pobarvani osnovi je oznaka formata: 4°, 2. polje – papirna nalepka: *Psalterium Pa / raphrasticus / & / Glossatum / Manuscriptum / in Pergameno*, 3. in 4. polje sta prazni, 5. polje je pobarvano z belo in oranžno tempero, na katerem je nalepka: *Rec. 3108*.

Belo-drap kapital, obreza ima moder obrizg. 17. stol. ali pozneje.

4. Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1100, t. i. Žički psalter, fol. 170v: slikarska iniciala *Dixit Dominus* z morsko deklico, pavom in baziliskom

Zgodovina:

Dva ekslibrisa; 1r: *Iste liber est monasterii s(an)c(t)i Johannis in Seytz ord. Carthusiensis* ter 242v: *Iste liber est mo(na)sterij s(an)c(t)i Johannis in Seytz ordi(n)is carthusiensis*. Pisava pripada prehodu iz 13. v 14. stoletje.

Ni znano, kdaj je rokopis prišel v žičko kartuzijo, niti ni znan natančen datum, kdaj je rokopis prišel v cesarsko-kraljevo dvorno biblioteko na Dunaju; navaja ga najstarejši tiskani katalog M. Denisa.

Literatura:

- Michael Denis: *Codices manuscripti Theologici bibliothecae palatinae Vindobonensis Latini aliarumque occidentalis linguarum. Vol. II. Codices a Caroli CI. temporibus bibliothecae illatos complexum. Pars II.* Vindobonae MDCCXCIX, LXI.
- s.a. (R. Beer): *Katalog der Miniaturenausstellung*, Wien 1902, str. VIII, kat. št. 62 na str. 13.
- Rudolf Beer: *Les principaux manuscrits a peintures de la Bibliothèque impériale de Vienne*, *Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits a peintures*, Paris 1913, str. 13, sl. XXI.
- s.a.: *Katalog der Buchkunstaussstellung* (Kurt Rathe: *occidentalische Handschriften*), Wien 1916, str. 11–12, kat. št. 41.
- Hermann Julius Hermann: *Die Romanischen Handschriften des Abendlandes mit Ausnahme der deutschen Handschriften*, Leipzig 1927, str. 41–46.
- Franz Unterkircher: *Buchmalerei*, v: Hans Pernter (ed.): *Große Kunst aus Österreichische Klöstern*, Wien 1950, kat. št. 14, str. 11–12.
- Otto Mazal: *Buchkunst der Romanik*, Graz 1978, str. 293, sl. 53.
- Otto Mazal: *Schatzkammer der Buchkunst – Pflgestätte der Wissenschaft*, Graz 1980, str. 25, sl. 8.
- Maria Mairoid: *Zur Bibliotheksgeschichte der Kartäuse Seitz*, v: *Die Kartäuser in Österreich, Bd. 1 (Analecta Cartusiana 83)*, Salzburg 1980.
- Otto Mazal: *Das Buch der Initialen*, Wien 1985, sl. 15.
- Jonathan Alexander: *A Twelfth Century Augustine on the Psalms, perhaps from the area of Soissons, containing an unpublished library catalogue*, v: P. Bjurström – N. G. Hökby: *Florilegium in honorem Carl Nordenfalk*, Stockholm 1987, str. 13–22, zlasti 17, 18 in 21.

I. Ekskurz

Slog rokavskega preliva in skriptorij v Marchiennes

Trojni psalter iz Žič je bil glede na svojo nesporno kakovost in kot zgodnji primer celovitega glosiranja – kar je pomembno za tekstološko kolacioniranje – deležen redke pozornosti. Še v teh opredelitvah pa so se izkazala povsem različna stališča. H. J. Hermann je v katalogu o romanskih rokopisih zunaj nemških šol zapisal, da so posebne umetnostnozgodovinske pozornosti vredne lepe iniciale. Popolnoma prepričan je dejal, da »so vendar značilna angleška dela iz 3. četrtine 12. stoletja«.¹ Pri tem se je skliceval na podobnost s psaltrom iz Yorka, ki je hranjen v Hunterian Museum v Glasgowu kot Ms Hunter 229 – U. 3.2.² To je povsem drugačna opredelitev, kot jo je zapisal nekaj let poprej Rudolf Beer (sicer romanist po izobrazbi), češ da gre za stvaritev »nemške gotike«.³ Hermannova oznaka je s pridržki ostala veljavna do objave članka J. J. G. Alexandra, ki je namignil na slog Rokavskega preliva;⁴ razprava je nakazala težave pri določanju šolanja in delovanja slikarjev v 12. stoletju pri pogostem prehajanju s francoskih na angleška tla in nazaj, njihovem stiku s številnimi spremembami in tudi spremembami v okusu in ikonografiji dobe.

¹ Hermann Julius Hermann: *Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. Die Romanischen Handschriften des Abendlandes mit Ausnahme der Deutschen Handschriften*, Leipzig 1927, str. 41.

² Nigel Thorp: *The Glory of the Page. Medieval & Renaissance Illuminated Manuscripts from Glasgow University Library*, London 1987, str. 62–63. To je najnovejša meni znana analiza tega rokopisa, ki ima že na pogled bistveno drugače oblikovane osebe, ki zares ne skrivajo poznavanja bizantinskih kompozicijskih načel, dinamika pa ni zunanja, ampak izražena skozi impresivno notranje življenje.

³ Rudolf Beer: *Katalog der Miniaturenausstellung*, Wien 1902, str. VIII. Nekaj pozneje, leta 1913, pa se je poigral z mislijo, da je delo značilno nemško, ker je vendar upodobljena Lorelei; prim. Rudolf Beer: *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque impériale de Vienne*, *Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures*, Paris 1913, str. 13.

⁴ Jonathan Alexander: *A Twelfth Century Augustine on the Psalms, perhaps from the area of Soissons, containing an unpublished library catalogue*, v: P. Bjurström – N. G. Hökby: *Florilegium in honorem Carl Nordenfalk*, Stockholm 1987, str. 13–22, zlasti 17, 18 in 21.

Če odštejemo Beerovo napačno časovno opredelitev (gotika), se vznesenosti nad »nemškim« rokopisom ne smemo čuditi, če le pomislimo na podobnost z rokopisi iz jugozahodne Nemčije (krog »transmozanske iluminacije«, ki se izteče z Misalom za opata Bertholda iz Weingartna) in na zastopanost francosko-mozanskih prvin v skriptorijih vzdolž Rena. Beer je izhajal iz objavljenih nemških rokopisov (na začetku 20. stoletja) in v njih prepoznal nemške slogovne elemente.

Hermann je v času, ko je objavil svoj katalog, poznal nove objave o nemški iluminaciji – navsezadnje je sam pripravil katalog o romanskih rokopisih nemških šol – in tudi o angleških delih; nemara je že bil seznanjen z monumentalnim volumnom Erica G. Millarja o angleških iluminiranih rokopisih.⁵ Ob objavljenih posnetkih rokopisov iz Shaftesburyja in Canterburyja je moral dobiti vtis, da je odločitev za »angleški slog« pravilna. Zlasti rokopisi, kot sta dva iz Cambridgea (Trinity College Ms R 15 22 in St. John College Ms 8), sta ga morala prepričati o neposredni slogovni skladnosti.⁶ Gre za »prirojeno naklonjenost do razgibane linije«, ki je, kot pravi Dodwell, tako pomembno izrazilo v angleškem knjižnem slikarstvu. To je tedaj še vedno veljavni nasledek karolinškega ekspresionizma (kar so dolgo trajajoča odzvanjanja Utrechtskega psalterja v Canterburyju), ki pa celo v 13. stoletju, ko je gotski slog opazen na vsakem koraku, ni povsem zamrl.⁷

Misel J. Alexandra, da gre za slog Rokavskega preлива, je dobila potrditev s Cahnovo predstavitevijo glavnih francoskih šol knjižnega slikarstva. Glede na objavljeno gradivo se zdi zelo verjetno, da je trojni psalter iz Žič delo iluminatorja, ki je znan kot iluminator kodeksa z *Enarrationes in Psalmos* sv. Avguština, datiranega v sredino 12. stoletja in hranjenega v Douaiu (Bibliothèque Municipale, Ms 250).⁸

⁵ Eric G. Millar: *English illuminated Manuscripts from the Xth to the XIIIth Ct.*, Paris – Bruxelles 1926.

⁶ Charles R. Dodwell: *The Canterbury School of Illumination 1066–1200*, Cambridge 1954, sl. priloga 25 dalje in str. 40.

⁷ Npr. južnoangleška biblija iz 1235–1246, Pariz, Bibliothèque Nationale, lat. 10431, prim. François Avril – Patricia Danz Stiernemann: *Manuscrits enluminés d'origine insulaire. VIIe–XXe siècle*, Paris 1987, kat. št. 117, str. 73–75. Prim. tudi C. M. Kauffmann: *Romanesque Manuscripts 1066–1190. A Survey of Manuscripts illuminated in the British Isles*, London 1975, sl. 59–71, str. 62–71.

⁸ Walter Cahn: *Romanesque Manuscripts. The Twelfth Century. A Survey*

Douaijski rokopis z Avguštinovimi komentarji k psalmom je najpomembnejši spomenik knjižnega slikarstva v Sainte-Rictrude v Marchiennes (sl. 5, 6). Kraj je v severovzhodni Franciji, blizu Saint-Amanda in Tournai, nedaleč od Saint-Omerja, Anchina, Liessies – krajev, ki so živeli tako v stiku s Canterburyjem kot z mozansko umetnostjo: to so bili zelo »prehodni« kraji. Tako kot npr. iluminator Biblije iz Lambeth Palace je tudi v Marchiennesu delal iluminator, ki se je izšolal v Angliji, delal pa je na kontinentu.⁹ S tem je pojasnjeno Beerovo odločanje za »nemško gotiko« in Hermannovo vztrajanje pri angleški romaniki 3. četrtine 12. stoletja.

Iluminatorja rokopisa iz Douaija je Cerny imenoval Mojster sv. Avguština – Maitre du Saint-Augustin.¹⁰ Tak slog najdemo tudi v Sakramentarju iz Marchiennesa (Douai, Bibliothèque Municipale, Ms 168) in – že manj izrazito – v drugih rokopisih iz tega skriptorija; slogovno enake pa so upodobitve oseb v Epistolah sv. Gregorja iz cerkve Sv. Martin v Tournai (Pariz, Bibliothèque Nationale, lat. 2288).¹¹

Žički psalter in Avguštinov komentar k psalmom imata skupnega le glavnega iluminatorja, ne pa tudi kaligrafa dvobarvnih inicial in mislim, da gre tudi za različna kopista. Vsekakor so v slikarskih inicialah teh dveh rokopisov upodobljeni enako pojmovani obrazi, enaka so telesa, žile na rokah in komolcih, gube oblačil, ozadja v inicialah, zmaji s prepasanimi perutmi, smrčki ukročenih pošasti, vitice in celo risarske obrobe okoli inicialnih polj (s tričopimi izrastki) so identične. In to je razlog za mnenje, da je žički psalter najbrž nastal ok. leta 1150 oz. kakšno leto pozneje v francoskem Marchiennesu.

of Manuscripts Illuminated in France, London 1996, I.: sl. 257–259, II.: str. 130–132.

⁹ Josef Riedmaier: *Die »Lambeth-Bibel«*, Frankfurt a. Main etc. 1994, str. 250 dalje.

¹⁰ P. Cerny: Les Manuscrits à peintures de l'abbaye de Marchiennes jusqu'à la fin du 12e siècle, *Bulletin de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais*, XI, 1981 (1982), 49–70, zlasti 59–65.

¹¹ Cahn (op.6), str. 131.

II. Ekskurz

Romanska iniciala k 104. psalmu*

S signaturo Cod. 1100 je v Avstrijski nacionalni biblioteki označen psalter, ki ga je Hermann Julius Hermann opredelili kot »pozornosti vreden spomenik južnoangleškega knjižnega slikarstva 12. stoletja. Pisava je izjemno pravilna in skrbno izpisana, enako velja za iniciala. Tudi lepota pergamenta si zasluži pozornost.«¹ Na spodnji margini fol. 1r je z roko poznega 13. ali zgodnjega 14. stoletja zapisano: »Iste liber est monasterii sancti Johannis in Seytz ordinis Cartusienensis«; prav enak ex libris najdemo na koncu kodeksa, na fol. 242v. Zaenkrat ni znan natančen datum niti okoliščine, od kdaj je kodeks v dunajski knjižnici. Znano je, da je leta 1573 samostan v Žičah moral oddati svoje knjige jezuitskemu kolegiju v Gradcu in zaradi te odločitve nadvojvode Karla II. je intelektualno življenje v kartuziji zamrlo, samostan pa je bil prav zaradi svoje šibkosti razpuščen leta 1782, kar je datum *post quem non* glede preselitve rokopisa v dunajsko zbirko.²

Gre za glosirani psalter, tako da besedilo teče v treh stolpcih (150 psalmov spremljata *glossa ordinaria* in *magna glossatura*). Besedilo je zapisano s tremi velikostimi redi črk – za izvirno besedilo psalmov na sredini, za komentarja Anzelma iz Auxerra in Petra Lombarda v stranskih stolpcih in za medvrstične glose. V kodeksu je veliko kaligrafskih inicial, pisane so najpogosteje v rdeči in zeleni tinti, manj jih je pisanih z modro in rumeno tinto, ki so skrbno, brezhibno delo. Na

* Prispevek je nekoliko spremenjena različica referata, predstavljenega na simpoziju *Scripture and Picture: The Bible in Jewish, Christian and Hebrew Art* (The Sixth International Seminar on Jewish Art), Jeruzalem, 13.–18. junij 1999; udeležila sem se ga s podporo Ministrstva za znanost in tehnologijo, za kar se MZT zahvaljujem.

Hvaležna sem dr. Franzu Lacknerju (Avstrijska akademija znanosti) in prof. dr. Michaelu Kauffmanu (Warburg Institute v Londonu) za diskusije o rokopisu ÖNB Cod. 1100.

¹ »... beachtenswerte Denkmal der südenglischen Miniaturmalerei des XII. Jahrhunderts. Die Schrift ist von höchsten Regelmäßigkeit und Sorgfalt der Ausführung, ebenso die Initialen. Auch die Schönheit des Pergaments verdient Beachtung.« J. H. Herman, gl. I. ekskurz (op. 1). str. 41.

² Tako pravi Hermann, gl. zg., prim. tudi: Jože Mlinarič: *Kartuziji Žiče in Jurkloster*, 1991, str. 461–491.

začetkih nekaterih psalmov so večje kaligrafske inicialne, marsikatere so dvobarvne, slikarske inicialne pa so pred začetki naslednjih psalmov: 1, 26, 38, 52, 68, 80, 97, 101, 109, slikarska iniciala pred 51. psalmom je izrezana. Njihova umestitev pove, da so upoštevali tridelno razdelitev psaltra cerkvenih očetov in liturgično oz. osminko delitev, kakršno je uveljavil *psalterium romanum*.

Na prvi pogled se povsem ujemajo z odločitvami tedanjih iluminatorjev: na začetku je večja iniciala B, ki jo dopolnjujejo podobe štirih muzikantov na vogalih, ki kot čopi rastejo iz vogalov zlatega okvirja – melodija je ena najtesnejših povezav s psalmistovo pesmijo, potem je še »avtorska iniciala« na fol. 148v s podobo kralja Davida, sicer pa pozornost vzbudi le še iniciala na fol. 170v, zaradi figurlike, vse druge so vitične in ornamentalnost dopolnjujejo dolgovrati zmajčki kot oblikovalci črk. – Ikonografija psaltrov se v 12. stoletju sicer še ni ustalila, vendar je iniciala na fol. 170v izstopila iz vseh znanih ikonografskih okvirov.

V romanski iniciali je pogost živalski preplet in povečini ima vlogo dekorativnega polnila, ki imenitno streže misli o ukoritvi pogskega sveta in zmagi krščanske besede oz. črke. Prav vsi zoomorfno-vegetabilni prepleti pa niso likovno polnilo, posebej če iz sklopa bolj ali manj enako pomembnih inicial izstopa samo ena. Če bi bile vsebinsko pomembne živali, potem bi morale biti vključene še v druge inicialne, ne pa samo v tisto pred začetkom 109. (110) psalma. Začetne besede *Dixit dominus domino meo* uvajajo v kraljevsko pesem, ki izraža podobne misli in motive kot 2. psalmu, torej slavijo mesijanskega kralja. V izdajah Vulgate je psalm naslovljen z *Dignitas et actio Messiae* in ta definicija pove vse o psalmu.³ Podobe v iniciali pa se ne ujemajo z besedami: gre za uncialni d, kjer hasto oblikuje morska deklica, ki si češe temnozeleno lase z zlatim glavnikom. Slap v kito spletenih las in še nerazčesanih pramenov ji sega čez boke, kjer se ji telo že spremeni v ribji trup z ostrimi plavutmi. Rep se nadaljuje v krožni del črke, ki ima zlato, z ornamentami zapolnjeno telo, v notranjosti pa sta dve vitični spirali. Znotraj zgornje in večje spirale sedi pav z razprtimi krili in odprt repom – to je ponazoritev razkošne rajske ptice v prelestju mno-

³ Citirano po: *Biblia Sacra Vulgatae editionis Sixti V Pont. Max. iussu recognita et Clementis VIII auctoritate edita*. Ratisbonae et Romae MCMXIV.

gih barv. Med razcepe spodnje vitične spirale se je pretaknil bazilisk lišičje barve, ki se hlastajoče oprijemlje vitic in z gobcem sega proti pavu. – Iniciala je podoba napetosti: tesno drug ob drugem so nanizani elementi, ki so med seboj v nasprotujočem si razmerju, bazilisk proti pavu, vsak zase je spet v posebnem razmerju do organske sile rastlinja, renčeči dinamizem baziliska je pravo nasprotje mirni, malone hladni morski deklici, ki jo kar slišimo, kako si poje. Vprašanje se glasi: ali je pred nami iniciala, ki jo je vseeno treba gledati kot preprosto, dekorativno odločitev, ali pa gre za inicialo, ki jo je treba razumeti kot slikano besedilo.

Pripovedniška žilica v umetnosti visokega srednjega veka je bila v mnogih ozirih zelo svobodna, kar se je pokazalo pri individualnih odločitvah, katere vsebine bodo ponazorili in kako, kot tudi glede upoštevanja nekaterih formalnih kategorij, kot so prostor, narava, senca, temporalnost, ki so sestavine v umetnosti gotike in malone vse noveške umetnosti, umetnost romanike pa jih ni potrebovala ali vsaj ne z enakimi likovnimi izrazili. Gre za duhoven ali poduhovljen pogled na svet, in v visokem srednjem veku so ga upodabljali s simboli, likovnimi gesli, vzporednice pa so bila seveda sočasna besedila.⁴ Podobe morske deklice, pava in baziliska sodijo v kontekst podob iz narave in njihovega večplastnega pomena, hkrati pa vemo, da poznamo iz besedil, zlasti teoloških in mističnih interpretacij pojavnega sveta, dosti več posameznih živali, bitij in rastlin, kot jih je uresničenih v likovnih podobah. Za slikarja ali kiparja je nastal problem z njihovo vizualno prepoznavnostjo, kar je razlog več, da se njihova ikonografska, umetnostnozgodovinska interpretacija zaplete.

Če bi brali Fiziologovo besedilo in bestiarije, bi v teh anti-naturalističnih, dokaj naivnih in različno prepričljivih opisih, ki so strmeli k moralni spodbudi kristjanov, našli za pava, morsko deklico in baziliska dokaj nedvoumne opredelitve. Kot vemo, je edino pav pozitivno ovrednoten, je rajska ptica, simbol Kristusa, in zaradi repa, ki ga odpre v kočijo, simbol njegovega vstajenja in večnega življenja itd.; morska deklica je pogubo prinašajoč stvor in srednji vek jo je poznal v

⁴ Prim. tudi Madeline H. Caviness: »The Simple Perception of Matter« and the Representation of Narrative, ca. 1180–1280, *Gesta* XXX/1, 1991, str. 48/64.

mnogih podobah in anekdotah⁵ ter jo preselil v Lorelei. Bazilisk je nakaža, hibridno bitje, ki druguje s hudičem, Leviatanom, smrtjo, ki ima mnogo oblik in jo ponazoritev vsega zlega.⁶

Narava je ostala neznana znanka, tako razumevanje njene bistva se kaže v besedilih, iz katerih se rišejo vsakovrstna bitja, interpretirana glede na njihove lastnosti (*proprietates*), ki so dovoljevale razvrščanje med dobre in slabe, a le pri redkih živalih je ostal pomen nespremenljivo dober ali slab skozi stoletja. Najbolj razširjen vir so bili bestiariji. To so svojevrstne zbirke naravoslovnih povzetkov in so značilnost angleške romanike; kot je zapisala Elfriede Saunders, »iz zgodb v bestiarijih dobimo vtis o obilici simboličnih in alegoričnih pomenov, ki so osnova dobršnega dela srednjeveške umetnosti«. ⁷ – V marsikateri poseljeni iniciali so se znašla taka bitja in so bila iztočnice za didaktične in moralne akcente. Prav zato se mi zdi pomembno opozoriti na tedaj nedvomno uporabljano besedilo, ki je danes znano kot Knjiga iz Exetra (zapisi so nastali proti koncu 10. stoletja).⁸ Nemara nam daje iztočnico za razrešitev vsebine in podatek o slikarski odločitvi. V 12. legi Knjige iz Exetra si sledijo verzi o panterju, kitu in (nepopolni verzi) o jerebici, ki so izbrani kot predstavniki bitij s kopnega, morja in zraka: so torej simbolične živali treh elementov, hkrati pa ponazarjajo Kristusa, hudiča in človeka: slednji se mora odločati med njima.⁹ Iniciala

⁵ A. A. Barb: *The Mermaid and the Devil's Grandmother*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutions*, 1966/29, str. 1–23. Klaus Niehr: *Horaz in Hildesheim. Zum Problem einer mittelalterlichen Kunsttheorie*, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 1989/52, no. 1, str. 1–24, tukaj 3–9.

⁶ Tema je doživela številne obravnave; za povezave med zmajem, baziliskom, satanom in smrtjo prim. npr. Adelheid Heimann: *Three Illustrations from the Bury St. Edmunds Psalter and their Prototypes. Notes on the Iconography of Some Anglo-Saxon Drawings*, *JWCI*, 1966/29, str. 39–59, zlasti 34–46; Kristine Edmondson Haney: *Death and the Devil: Another Look at the Leofric Missal*, *Arte Medievale*, II. serie, IX/2, 1995, str. 11–26.

⁷ Elfriede Saunders: *English Illumination*, London 1928, str. 50.

⁸ To je: *Codex exoniensis*, Exeter, Dean and Chapter Library, MS 3501. Prim. predstavitev in komentar: John C. Pope: *Some solved and unsolved problems of the Exeter Book*, v: M. B. Parkes & A. Watson (ed.): *Medieval Scribes, Manuscripts and Libraries*, London 1978, str. 25–65.

⁹ Pope (op. 8): str. 34–35, sprejema interpretacijo simboličnih živali v *Book of Exeter*, kot jo je objavil Lothar Frank: *Die Physiologus-Literatur des englischen Mittelalters und die Tradition*, Tübingen 1971, str. 35–47.

iz žičkega psaltra prav tako ponazarja bitja, ki pripadajo trem elementom: pav zraku, morska deklica vodi in bazilisk podzemlju, s tem da je treba pomen najbrž nekoliko preoblikovati: kristjana ogrožajo sovražna, demonična bitja, ki hočejo pogubiti njegovo dušo – po smrti čaka dušo vstajenje, njih pa večno prekletstvo. Duša je človekova presežna vrednost, bistvo eshatološkega koncepta. Kristjan – pav se torej ne odloča med dobrim in zlim, on sam je princip dobrega.

Interpretacija tako Knjige iz Exetra kot izbrane iniciale dovljuje večstopenjsko interpretacijo: v dobesednem pomenu gre za informacijo o treh bitjih, v alegoričnem pomenu jih razlagajo opisi iz bestiarijev, ki se ukvarjajo predvsem z njihovimi lastnostmi, v anagoškem smislu se razodeva poslanstvo, ki jim je dodeljeno v zrcalu narave, v moralnem smislu pa gre za vzpostavljanje človekovega razmerja oz. stanja njegove duše do kreposti in pregreh, ki so mu predočene.

* * *

104. psalm, *Magnificientia creatoris*, opisuje v prelepih besednih podobah veliko delo stvarjenja ter izpoveduje njegovo bistvo, ki je v odrešenju. Stvarniku, ki se ogrinja s svetlobo kakor s plaščem (*amictus lumine sicut vestimento*, 104, 2) in potuje na perutih vetra (*qui ambulat super pennas ventorum*, 104, 3), je v njegovem nedopovedljivem veličastju nemogoče najti pravo oz. dobesedno likovno podobo. V nadaljevanju se v psalmu zvrstijo besede o zemlji in vodi, ki pravzaprav razkrivajo tridelni sistem elementarne zgradbe sveta: ogenj, četrti element v Demokritovi strukturi sveta, je izvzet. Trem elementom psalmist pridruži rastline, ki so zavetne in dajejo oporo za gnezda, in so sovražne, ker dajejo zavetje gozdnim živalim, ki pod noč rjoveče zahtevajo plen (sl. 11). Z elementi – kot svojim toponimom, krajem, v katerem živijo – so povezane živali, velike in majhne ptice, morske živali in štirinožci in satan med njimi, da bi se Bog z njim poigral (*hoc mare magnum et spatiosum manibus: illic reptilia, quorum non est numerus... Draco iste quem formasti ad illudendum ei*, 104, 25–26).

Če je v žičkem psaltru s podobo pava, sirene in zmaja ponazorjen tridelni sistem elementov, se mi zdi zanimiva ugotovitev, da je trojica elementov očitno lahko nastopala kot samozadostna celota in četrti element ni bil pogrešan. Adelheid Heimann je že leta 1966 zapi-

7. London, British Museum, Ms. Cotton Tiberius C.VI., fol. 7v: *Stvarnik*

sala, da v nekaterih angleških psaltrih 11. in 12. stoletja srečamo teme, ki jih v drugih zahodnoevropskih rokopisih ni najti. Med njimi je podoba Stvarnika,¹⁰ ki oblikuje svet iz zemlje, vode in prostranstva (sl. 7), in je povezana z modalnim načinom – *Omnia in mensura et in numero et pondere creavit*. Takega Stvarnika najdemo zapisanega v Byrhtferthovem Priročniku, besedilu iz leta 1011, ki je pravzaprav vzporedno s Knjigo iz Exetra, se pa obilo naslanja na odlomke iz Svetega Pisma.¹¹

¹⁰ Heimann (op. 6), str. 39.

¹¹ Heimann (op. 6) str. 48–49: »(Ta citat) iz Priročnika je značilen primer svojevrstne mešanice svetopisemske eksegeze in kronologije. Byrhtferth pridaja temu verzu iz Knjige modrosti toliko pozornosti s tem, ko jo vedno znova navaja, brž ko gre za simbolizem števil. S srednjeveškimi spekulacijami se povsem ujemajo njegove besede ‚Prva, druga in tretja številka so prepoznane kot svete številke v imenu Očeta, Sina in Svetega Duha... Ta trojica in nedeljiva enotnost preveva vse s svojim božanskim veličastjem in pri prevevanju jih obdaja in pri obdajanju jih napolnjuje‘. Potem nadaljuje: ‚Glede na razglasitev njegove slave se je slišalo: *Omnia in mensura et in numero et pondere creavit*.‘ To je izjemno pomemben odlomek, saj prva tri števila niso samo povezana s sveto Trojico, kakor je običajno, pač pa tudi s tremi načini Stvarnikovega delovanja: *mensura, numero, pondere*. Poleg tega so povezane z vztrajanjem pri povesod navzo-

Vrnimo se k iniciali: bleščéča pavova podoba je nemara nadomestilo za 2. in 3. vrstico iz 104. psalma; dasi je sijaj Stvarnika nemo-goče upodobiti, bi dominirajoča postavitev pava sredi iniciais smela do-biti še nekaj dopolnitev. Čeprav sta bazilisk in pav znotraj istega črkovnega telesa, je njuno bivanje sredi vitičnih spiral povsem različno – pav se je sproščeno in neovirano umestil med gibko rastje, kar je ne-kaj povsem drugega kot zadrženo prizadevanje baziliska, da bi ga zgrabil in uničil. Zdi se, da serpentina vitice pava varuje, baziliska pa davi. Ni nenavadno, saj smo v 12. stoletju pogosto pričé kompozicijskim odločitvam, ko odprta, pregledna vegetacija pomeni pozitivno stran ustvarjenega sveta, in to marsikdaj podpirajo tudi simetrične strukture, npr. Jesejeva korenika, simetrično opletanje vitic okoli inical *In principio*, listi in cvetovi, ki se kot konzole odpirajo za to, da nosijo podobe pozitivnih bitij. A red in jasnost velja tudi za druge kompozicije, ki razkrivajo navzočnost Boga ali Božje soglasje ob dogodku (Adam imenuje živali, Noetova barka). Marsikdaj se medaljonska sklenjena viti-ca izkaže kot obod z varovalno vlogo, kot vegetabilna paralela mandorli.

či naravi Stvarnika. Vzpodrednico lahko najdemo v drugih anglosaških besedilih, zlasti v dveh anglosaških ugankah, zapisanih v Knjigi iz Exetra. Dolga uganka, številka 40, ki ima svoje korenine pri Aldhelmu, uporablja isto besedo ‚ymbelyppan‘, ki pomeni ‚prežeti‘, kakor počenja Byrhtferth. Krajša uganka, štev. 66, uporablja drugačen, a prav tako živahen način opisovanja, kako Stvarnik ‚prežema vse vode, vsa morja in to prostrano zemljo, zelene planjave.‘ Byrhtferth nam torej daje besedilo, ki povezuje Stvarnikovo odločitev z zaznamovanjem treh načel stvarstva, kar podaja vtis o izhodiščih celovitega koncepta sveta in tudi njegovih posebnih potez.« – Citate iz Byrhtferthovega besedila je Heimannova navedla po izdaji: Byrhtferth’s Manual, ed. S. J. Crawford, E. E. T. S., O. S. 177, London 1929, tukajšnji citati so na str. 198 in 199. Citate iz Codex Exoniensis je navedla po izdaji: The Exeter Book, Part II: Poems IX–XXXII, ed. W. S. Mackie, E. E. T. S., O. S. 194, London 1934, str. 230–236 in 206–207. Ne smemo pozabiti na vzporeden motiv tridelnega snovnega sveta in njegove povezanosti s troedinim Stvarnikom, kjer se Stvarnik (kot element quint’essence) pojavlja obdan z nebesnimi telesi nad Zemljo ter rastlinstvom in živalstvom na njej. To je nasledek chartreskega platonizma, ki se uveljavil v severovzhodni Franciji in najlepše zaživel v mozanski umetnosti med 1130 in 1200. Prim.: Peter Springer: Trinitas-Creator-Annus. Beiträge zur mittelalterlichen Trinitätsikonographie, *Wallraf-Richartz Jahrbuch*, 38/1976, str. 17 dalje, zlasti 25 dalje.

Dvojni princip v rastlinstvu – red, preglednost, simetrija ter nered in temačnost sta skrajnosti, zrcalo dualističnega pojmovanja eshatoloških ciljev snovnega sveta, ko je narava orodje, s katerim se razkriva Bog Stvarnik.¹² S tem je narava kot samostojna entiteta stopila v ozadje in je postala orodje za izražanje božje volje, če povzamem Avguštinovo *De civitate Dei*¹³ oz. besede Janeza Škota Eriugena, ki je pod vplivom Psevdo-Dioniza dejal: »Narava je izrazilo Boga, tako da v njej deluje in se v vsaki pojavni obliki (*apparitio*) razkriva kot ustvarjalni princip.«¹⁴ Velik del romanske iluminacije je ohranil tako razmišljanje in se podredil načelom religiozne in moralne pokrajine, kakršno je zahteval čas.¹⁵ Likovni izraz se v 12. stoletju ne pridružuje fizično-fizikalnemu pojmovanju resničnega sveta oz. sporočilom naravoslovnih traktatov. Prav zato je dinamika rastlinstva prvovrstno izpovedno sredstvo: celo Dante v 13. stoletju še vedno uporablja za nepregledno, nepremagano rastlinje izraz »selva oscura« – tja sta bila iz ljubkosti nebeškega vrta pregnana Adam in Eva, tam so volkovi in medvedi in nakaze, ki prežijo, da bi uničili, spodjedli božje stvarstvo. Ali, kot je leta 648 zapisal Sigbert III. iz opatije Stavelot-Malmédy: *In foresta nostra noncupata Arduenna, in locis vastae solitudinis in quibus caterua bestiarum geminat...*¹⁶

Iniciale 12. stoletja so gosto poseljene z ljudmi, živalmi, hibridi in ne moremo zanikati, da posredujejo obče razpoloženje do gozda kot posebnega ambienta, ki je – v 12. stoletju še vedno – na obrobju človekovega varnega bivališča. Narava je iz antike ohranila svojo dimenzijo metafore in teologija jo je uporabljala kot izhodišče za ponazoritev svojih idej: Hugon od Svetega Viktorja je svetovno zgodovino razdelil na tri dobe, pri čemer je knjiga naravnega zakona (*lex naturalis*) uvodna, ker jo je lažje razumeti kot dobo zapisanega zakona (*lex scripta*) in dobo v milosti (*tempus gratiae*).¹⁷ Hugon iz Folieta je razde-

¹² Prim.: Sv. Avguštín: *De genesis* 1, 1; *Ennarationes in psalmos*, 45, 7.

¹³ *De civitate Dei*, 21, 8.

¹⁴ Janez Škot Eriugena: *De divisione naturae* oz. *Periphyseon*, I, 54 in III, 58

¹⁵ Prim. Martin Warnke: *Political Landscape: The Art History of Nature*, London 1994, str. 7.

¹⁶ Jacques le Goff: *Il meraviglioso e il quotidiano nell'Occidente medievale*, Rim, 1990, str. 34.

¹⁷ PL CLXXV, 32 B, 343, 347, 371

lil vesolje v štiri knjige življenja: prva je bila zapisana v raju, druga v pu-
stinji, tretja v templju in četrta v večnosti. Bog je prvo zapisal v člove-
kovo srce, Mojzes je drugo zapisal na plošče postave, Kristus tretjo na
zemlji in četrto je zapisala Božja previdnost.¹⁸ Stopnjevanje in umeva-
nje kvalitet, ki ga je visoki srednji vek s svojim veseljem za sisteme in
členitve izpilil, je v sklopu naravoslovnih tem izviralo tudi iz platon-
ističnih razprav. Čeprav so v srednjem veku poznali Platonovega Time-
ja le prek nepopolnega prepisa in v Kalcidijevem prevodu s komentar-
jem, ni dvoma, da je globoko in nenehno vplival na vsa razmišljanja o
postanku in razdelitvi sveta. Ali z besedami E. Gilsona: »Platona same-
ga ni nikjer, platonizem pa je povsod.«¹⁹

V visokem srednjem veku smo nedvomno pričé širitvi likov-
nih vsebin v ilustracijah psalmov: že Utrechtski psalter in rokopisi v
njegovi tradiciji, ki so dovolj dobesedno sledili besedi psalmov, se raz-
krivajo kot mnogoplastna sinteza likovnih in teoloških tokov, interpre-
tacij – nič ni enostavno. Z minevanjem časa pa se je v psaltre naselilo
veliko tipološke in kristološke ikonografije, ki je psalmistove besede po-
vezala s posebnimi slikami. V našem primeru je zanimiv na eni strani
varovalni princip vitičja kot likovne paralele mandorli in na drugi str-
ni motiv boja, preseljenega na raven simboličnih bitij.

V angleških skriptorijih 12. stoletja je nedvomno krožilo
apokrifno besedilo o Kristusovem vstajenju,²⁰ pri čemer je treba pri-
pomniti, da so ga v karolinških skriptorijih poznali že v 9. stoletju. To
je razvidno iz Stuttgartskega psaltra (sl. 8). V tej povezavi je pomemben
odlomek, ki govori, kako Smrt oz. Satan hoče uničiti Boga – a okrog
njega je opna, kot lupina, ki preprečuje vse nakane temnih sil.²¹
Utrechtski psalter, ki je nastal istočasno kot Stuttgartski, tudi pozna do-
sti primerov, kako je Bog, ki je Stvarnik, Logos ali Kristus v svoji pred-
podobi, obdan z opno mandljaste oblike, ki ga vzdiguje nad ta svet in
vstran od vsega zlega, nevrednega (sl. 9). V Stuttgartskem psaltre je ob

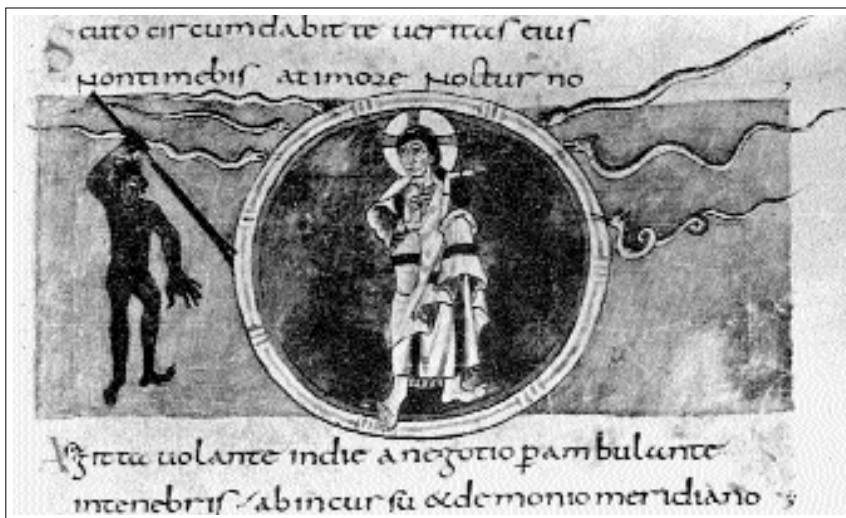
¹⁸ Ernst Curtius: *European Literature and the Latin Middle Ages*, New York 1963, str. 320 dalje.

¹⁹ »Platon lui-meme n'est nulle part, mais le platonisme est partout.«
E. Gilson: *Philosophie du moyen-âge*, Paris 1944, 2nd ed. str. 268.

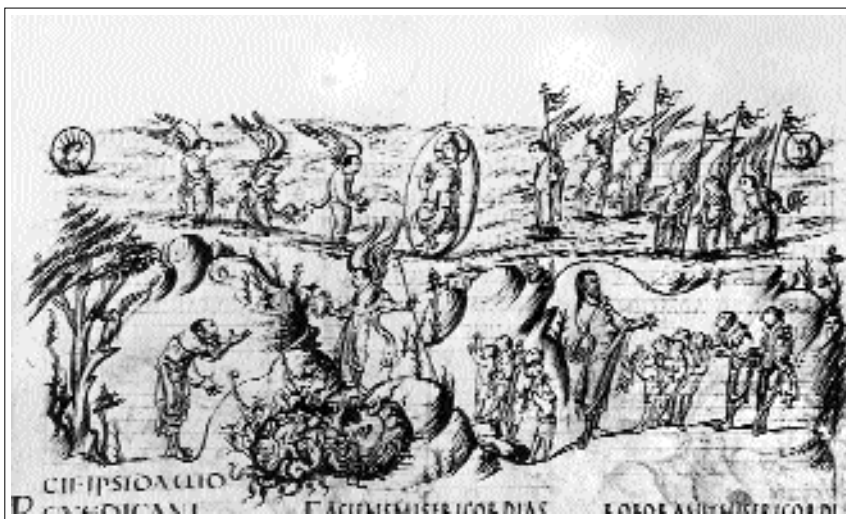
²⁰ E. A. Wallis Budge: *Coptic Apocrypha in the Dialect of the Upper Egypt*, London 1913.

²¹ Heimann (op. 6), str. 41, 42.

GRADIVO

8. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Biblia folio 23, t. i. Stuttgartski psalter, fol. 107r: *Satan-Mors s svojimi šestimi sinovi napada Kristusa-Življenje*

9. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Script. eccl. 484, t. i. Utrechtski psalter, fol. 59r: *ilustracija k 102. psalmu*

10. Arras, Bibliothèque municipale, Ms 435, vol. 3, t. i. Biblija iz Saint-Vaasta, fol. 108r: *Habakukovo videnje*

11. London, British Museum, Ms. Cotton Nero CIV, t. i. Psalter Henryja de Blois, fol. 7: *David rešuje jagnje pred levom*

verzih 91. (oz. 90.) psalma upodobljen Kristus v mandorli, v katero Smrt-Hudič meri s sulico, njenih 6 kačastih otrok (sinov) pa hoče pregristi obod: *Scuto circumdabit te veritas eius. Non timebis a timore nocturno. A sagitta volante in die...* (91, 5, 6). Vsekakor je zelo nazorno predstavljen Satanov napad na Boga²² (sl. 10). To je besedilo neposredno pred verzom *Super aspidem et basiliscum ambulabis et conculcabis leonem et draconem.* (91, 13), ki je izhodišče za klasično triumfalno ikonografijo Boga nad demoni, ter ikonografijo svetlobe in vstajenja nad demonskimi silami. Nedvomno je to tema, ki je bila postavljena v središče religioznih razmišljanj v najpomembnejših stvaritvah dvorne šole Karla Velikega in njegovih naslednikov.²³

Za insularno ikonografijo psalmov so v 11. in 12. stoletju posebej značilni poudarki, ki se nanašajo na Davidov boj z Goljatom, Davidov boj z levom in njegovo varovanje ovac pred zvermi (sl. 11). Vsi trije boji so paralele Kristusovega boja proti Satanu oz. gre za neodvisne podobe zmage nad zlom, ki so bile zaradi eksegetskih del postavljene – vse od karolinških časov dalje – v okviru pozemskega in dogodkovno jasnega okvira posameznega psalma: ta teološka dela so ustvarila prostor in izhodišče za človekovo delovanje in odločanje.²⁴

Za ikonografijo angleških psaltrov pa je značilen še en princip – vključevanje personifikacij, ki ponazarjajo moralne in etične principe, kreposti in pregrehe, bodisi v spopadu ali v objemu; angleški rokopisi 12. stoletja so jih obilo izrabljali in jih posredovali najprej

²² Naj bo v tem okviru bolj ekskurz, a zdi se mi vredno opozoriti na zanimivo inicialo O na začetku Habakukove knjige iz Biblije iz Saint Vaasta: Bog Stvarnik stoji zmagovit, z razširjenimi rokami in s knjigo v roki, za njim so valoviti trakovi materialnega sveta, s tem da trakovi z velikimi in majhnimi zvezdami sodijo v triumfalni del kozmogonije, preostali pripadajo zemlji in zraku. Iniciala se naslanja na besedilo 3. poglavja Habakukove knjige; sl. 10. Hanns Swarzenski: *Monuments of Romanesque Art*, London 1953, sl. 171.

²³ Npr. vrsta karolinških slonokošččenih reliefov – za platnice Evangeljarja iz Lorscha, Biblioteca Apostolica Vaticana, za platnice rokopisa Douce 176, Oxford Bodleian Library, za platnice rokopisa, ki sta jih krasila reliefa iz Genoels Elderna, Bruselj, Musées Royaux itd. Prim. Carol L. Neumann de Vegvar: *The Origin of the Genoels-Eldern Ivories*, *Gesta* XXIX/1, 1990, str. 8–24.

²⁴ Kathleen M. Openshaw: *The Symbolic Illustration of the Psalter: An Insular Tradition*, *Arte medievale*, ser. II, VI/1992, n. 1, str. 41–49, zlasti 46.

francoskim, pozneje pa tudi nemškim krogom.²⁵ Tudi tako lahko razumemo inicialo iz žičkega psaltra.

Poetološki jezik romanskega psaltra je poleg drugega vsekar zrcalo naročnikove vizije, njegovega osebnega teološkega gibala, pa suverenega poznavanja angleške književnosti, chartreske naravoslovne šole in mozanske umetnosti. Seveda pa je dokazilo o znanju in sposobnosti iluminatorja iz Marchiennesa, ki je znal besedno podobo s svojimi likovnimi sredstvi preliti na pergament.

²⁵ Ursula Nilgen: Theologisches Konzept und Bildorganisation im Evangelium Heinrichs des Löwen, *Zeitschrift für Kunstgeschichte*, 52/1989, no. 3, str. 301–333.

**MEDIEVAL MANUSCRIPTS AND MANUSCRIPT
FRAGMENTS OF SLOVENE PROVENIENCE KEPT
ABROAD (1)
TRIPLE PSALTER FROM ŽIČE, VIENNA,
ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK,
Cod. 1100**

The inventory of medieval manuscripts which for the most part of the Middle Ages were kept in libraries in the Slovene territory includes a splendid three-part Romanesque psalter decorated with fascinating illuminations. According to a 14th century *ex libris*, the manuscript was at that time kept in the Carthusian monastery of Žiče, while today it is kept as Cod. 1100 in the Österreichische Nationalbibliothek. After the preliminary codicological description, the article focuses on the manuscript's date and origin. According to stylistic analysis, the manuscript was written in the Marchiennes scriptorium around 1160–1170. The author proceeds by discussing the significance of the initial on fol. 170v and the iconography of the structure of the world, as composed by three elements. Special attention is paid to Psalm 104, which describes the magnificence of nature, and possible connections with some other relevant texts, such as the Book of Exeter and its riddle of the creation of the world.

Captions:

1. Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1100, Žiče Psalter, fol. 49r: *silhouette initial I(udica)*
2. Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1100, Žiče Psalter, fol. 58v: *painted scroll initial D(ixi custodiam)*
3. Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1100, Žiče Psalter, fol. 1r: *painted initial B(eatus vir)*
4. Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 1100, Žiče Psalter, fol. 170v: *painted initial D(ixit Dominus) with a mermaid, peacock and basilisk*
5. Douai, Bibliothèque municipale, Ms 250, fol. 2v: *painted initial B(eatus vir) with the image of Christ in Glory and King David playing the harp*
6. Douai, Bibliothèque municipale, Ms 250, fol. 134r: *dedicatory painted initial H(unc psalmum)*
7. London, British Museum, Ms. Cotton Tiberius C. VI., fol. 7v: *Creator*
8. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Biblia folio 23, Stuttgart Psalter, fol. 107r: *Satan-Mors and his six sons attacking Christ-Vita*
9. Utrecht, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, Script. eccl. 484, Utrecht Psalter, fol. 59r: *illustration to Psalm 102*
10. Arras, Bibliothèque municipale, Ms 435, fol. 3, Saint-Vaast Bible, fol. 108r: *Habakuk's vision*
11. London, British Museum, Ms. Cotton Nero CIV, Psalter of Henry de Blois, fol. 7: *David rescuing the lamb from the lion*